

Cambio lingüístico e morfoloxía: aproximación ao galego da comarca do Ribeiro

Eduardo Louredo Rodríguez
IES Otero Pedrayo (Ourense)
eduardo.louredo@edu.xunta.es

Recibido o 04/10/2016. Aceptado o 13/11/2017.

Linguistic change and morphology: a study of the Galician of the Ribeiro region

Resumo

Neste traballo estúdanse algunhas variables lingüísticas de tipo morfolóxico. Trátase da alternancia /u/ ~ /ɔ/ como vogal radical (VR) na P2, P3 e P6 dos verbos tipo *durmir* e *subir* e a variación entre *pór* e *poñer*; *facér*, *faguer* e *faer*; *fixen* e *figuen*; e *oír*, *ouvir*, *oucir* e *ouír* na comarca do Ribeiro. Téntase amosar que o factor territorial e a idade son determinantes para a aparición dunhas variantes ou outras. Polo tanto as variables independentes que se teñen en conta son o lugar de nacemento e a idade. O corpus de estudo está constituído polas respostas de trinta informantes a un cuestionario e pola transcripción de trinta horas de entrevistas semi-dirixidas. Os informantes pertencen a tres grupos de idade. A escolla de informantes de diferentes idades permite estudar o cambio lingüístico en tempo aparente e determinar se existen tendencias de cambio que afectan ás variables arriba mencionadas.

Palabras chave

Galego, cambio lingüístico, tempo aparente, morfoloxía, verbo

Sumario

1. Introducción. 2. Metodoloxía. 3. Marco teórico. 4. Alternancia /u/ ~ /ɔ/ nos verbos *durmir* e *subir*. 4. 1. *Durmir*. 4. 2. *Subir*. 5. *Pór* ~ *poñer*. 6. *Facer*. 6. 1. Tema de presente. 6. 2. Tema de perfecto. 7. *Oír*. 8. Conclusións.

Abstract

Some morphological variables are studied in this dissertation which examines the /u/ ~ /ɔ/ alternation in the root vowel in the second and third person singular and the third person plural of the present indicative in verbs such as *durmir* 'sleep' and *subir* 'go up'; and variation between *pór* and *poñer* 'put', *facér*, *faguer* and *faer* 'do', *fixen* and *figuen* 'did', and *oír*, *ouvir*, *oucir* and *ouír* 'hear' in the Ribeiro region. We will show that location and age are key factors determining choices of variants. The corpus of this dissertation is based on answers in 30 interviewees in a survey and the transcription of 30 semi-scripted interviews. The interviewees belong to three different age groups, which makes it possible to study linguistic change in a short period of time and determine whether any ongoing changes affect variations in these cases.

Keywords

Galician, linguistic change, apparent time, morphology, verb

Contents

1. Introduction. 2. Methodology. 3. Theoretical framework. 4. The /u/ ~ /ɔ/ alternation in the verbs *durmir* and *subir*. 4. 1. *Durmir*. 4. 2. *Subir*. 5. *Pór* ~ *poñer*. 6. *Facer*. 6. 1. Stem of present. 6. 2. Stem of perfect. 7. *Oír*. 8. Conclusions.

1. INTRODUCCIÓN

Desde as orixes da lingüística galega, o verbo foi un dos temas que máis atraeu o interese dos investigadores. Un exemplo sobranceiro é a obra *El verbo gallego* de Antón Santamarina (1974), na que describe o sistema verbal da variedade do Val de Suarna e fai un estudo sincrónico e diacrónico do verbo que aínda hoxe serve de referencia para a descrición e interpretación do sistema verbal galego, non só do desa variedade. Desde entón, o coñecemento da realidade dialectal galega avanzou moito. No referente á morfoloxía verbal das variedades dialectais galegas, por exemplo, contamos coa descrición feita por Fernández Rei (1978), completada co primeiro volume do *Atlas Lingüístico Galego* (ALGa I), dedicado á morfoloxía verbal. Alén diso, existen numerosas monografía dialectais que nos ofrecen unha imaxe bastante fiel do sistema verbal do galego da segunda metade do s. XX.

Desde os anos setenta, Galicia viviu profundos cambios que alteraron a súa estrutura económica e socio-demográfica. No plano lingüístico, que é o que máis interesa aquí, cómpre destacar dúas novas realidades, ambas fundamentais: a) o forte aumento de castelanfalantes, especialmente nas cidades e vilas, e o retroceso do uso do galego, tal e como indican as enquisas sociolingüísticas realizadas nos últimos anos (Monteagudo 2011); b) a creación e oficialización do estándar lingüístico supradialectal que foi difundido a través do ensino e os medios de comunicación autonómicos. Os falantes máis novos son os máis expostos ao estándar, a través, especialmente, da escola. Polo tanto, a diferenza do que ocorría hai tres décadas, a posible influencia da norma sobre os procesos de variación e cambio debe ser tida en conta en todos os estudos feitos na actualidade sobre este tema.

Tendo en conta estas transformacións sociais, varios investigadores realizaron nos últimos anos diversos traballos sobre a variación xeolectal do galego incorporando novos métodos e perspectivas. No traballo de Dubert (1999) estúdanse as relacións entre galego rural, galego urbano e castelán na área de Santiago de Compostela. Este autor tamén investiga a influencia que o galego estándar exerce sobre o galego urbano e o rural, constatando que os falantes novos son receptivos, nalgúns casos, ás solucións propostas polo estándar.

Nesta mesma liña, para contribuír aos estudos sobre cambio lingüístico en galego, neste artigo estúdanse unha serie de formas verbais que presentan algún tipo de alternancia no radical. Trátase da variación entre /u/ e /ɔ/ no radical dos verbos *dormir* e *subir*; das variables *poñer* e *oír* e da concorrencia entre /θ/, /g/ ~ /h/ e /ø/ no tema de presente do verbo *facen* e entre /j/ e /h/ no tema de pretérito do mesmo verbo.

Mediante o estudo destas variables pretendemos ilustrar algúns procesos de variación e cambio no galego actual. Os nosos obxectivos son estudar a variación xeográfica e social dentro da comarca do Ribeiro e determinar cales poden ser os factores xeográficos e sociais que inflúen na variación e o cambio lingüístico nesta zona.

As hipóteses de partida son as seguintes: a) as variantes correspondentes ás variables estudadas están sometidas a tendencias de cambio observables en tempo aparente; b) estas tendencias consisten na diminución tanto da cantidade de variantes como do número de informantes que usan cada unha delas e tamén no aumento no uso, por parte dos falantes novos, de variantes coincidentes co galego común e/ou co castelán.

2. METODOLOXÍA

A zona estudada nesta investigación é a comarca do Ribeiro, no centro-sur de Galicia (vid. mapa 1 do Apéndice). Trátase dunha área rural e máis densamente poboada na área de val (centro) ca na montañosa (occidente). Os datos para o noso estudo proceden de 30 entrevistas realizadas en 10 localidades do Ribeiro (vid. mapa 2). Son nove pequenas aldeas (de entre 31 e 367 habitantes)¹ e a vila de Ribadavia, a poboación con máis habitantes.

¹ Trátase das aldeas de A Laxa (A Arnoia), Abelenda (Avión), Vilar de Condes (Carballeda de Avia), As Bouzas (Castro de Miño), Esposende (Cenlle), Louredo (Cortegada), Orega (Leiro), Penavaqueira (Melón), Regodeigón (Ribadavia) e Ribadavia (Ribadavia).

En cada localidade foron entrevistadas tres persoas. Cada persoa pertence a un grupo de idade diferente: xeración I (máis de 60 anos), xeración II (entre 40 e 56 anos) e xeración III (entre 16 e 30 anos). Estableceuse unha rede de dez puntos para que esta fose o suficientemente mesta como para garantir a representatividade territorial². A vila de Ribadavia foi incluída polo interese sociolingüístico que supón estudar a localidade máis poboada da zona onde, ademais, existe unha alta porcentaxe de persoas con condutas bilingües ou monolingües en castelán. Os restantes puntos escolléronse seguindo dous criterios. En primeiro lugar, que fosen puntos onde se puidesen rexistrar fenómenos de interese e en segundo lugar, que neles se puidese atopar doadamente os informantes necesarios.

Sobre o número de informantes seleccionados en cada punto hai que indicar que, dado o reducido tamaño das localidades investigadas, a porcentaxe de habitantes entrevistados nas mesmas é, na maioría dos casos, notable³. Na táboa 1 recóllese a poboación de cada un dos lugares e a do concello ao que pertence. Tamén se indica que porcentaxe da poboación de cada localidade e do seu concello representan as persoas entrevistadas.

Lugar	Poboación	% lugar	Concello	Poboación	% concello
A Laxa	77	3,90	A Arnoia	1.040	0,29
Abelenda	248	1,21	Avión	2.053	0,15
As Bouzas	31	9,68	Castro de Miño	1.620	0,19
Esposende	64	4,69	Cenlle	1.235	0,24
Louredo	107	2,80	Cortegada	1.191	0,25
Orega	115	2,61	Leiro	1.675	0,18
Penavaqueira	76	3,95	Melón	1.340	0,22
Regodeigón	367	0,82	Ribadavia	5.187	0,12
Ribadavia	3.199	0,09	Ribadavia	5.187	0,12
Vilar de Condes	143	2,10	Carballeda de Avia	1.390	0,22
			O Ribeiro (total)	17.195	0,17

Táboa 1. Poboación no ano 2014 dos lugares e concellos estudados.

Fonte: elaboración propia con datos do IGE

Segundo os datos fornecidos polo Censo de Poboación e vivendas do Instituto Nacional de Estadística (INE)⁴, a área do Ribeiro é maioritariamente galegofalante, con porcentaxes elevadas de persoas que declararan falar sempre en galego. Na táboa 2 ofrécense os datos por concello referidos ao uso do galego na gradación “Sempre - Ás veces - Nunca”. Hai que ter en conta que o INE non dá, para os concellos máis pequenos, os datos referidos ás persoas que din que falan galego ás veces ou nunca. En cambio, si proporciona estes datos para o conxunto da comarca.

	Sempre	Ás veces	Nunca
A Arnoia	85,37	sen datos	sen datos
Avión	58,30	sen datos	sen datos
Carballeda de Avia	88,92	sen datos	sen datos
Castro de Miño	69,00	sen datos	sen datos
Cenlle	70,67	sen datos	sen datos

² A densidade da rede é de un punto por cada 40 Km² aproximadamente.

³ Nos estudos de sociolingüística considérase que a mostra mínima ten que corresponder ao 0,025% da poboación (Labov 1983). No entanto, este índice é proposto nos estudos de dialectoloxía urbana, atendendo a que deben ser entrevistadas 25 persoas por cada 100.000 habitantes. No entanto, este número segue a ser obxecto de debate entre os especialistas, sobre todo en casos de investigacións sobre comunidades máis pequenas (Silva-Corbalán 2001: 46).

⁴ Os datos do INE son os únicos desagregados ata o nivel municipal. Os datos que ofrece o Instituto Galego de Estatística (IGE) refírense ao conxunto das comarcas do Carballiño e O Ribeiro.

	Sempre	Ás veces	Nunca
Cortegada	87,96	sen datos	sen datos
Leiro	73,47	sen datos	sen datos
Melón	71,90	sen datos	sen datos
Ribadavia	46,76	46,41	6,81
O Ribeiro	66,04	28,38	5,57

Táboa 2. Porcentaxe de uso do galego por concellos.

Fonte: elaboración propia cos datos do INE (2011)

As porcentaxes de persoas que sempre falan galego sitúase na maioría dos concellos da área por riba do 70% e achégase ao 90% nalgúns casos. Na vila de Ribadavia, en cambio, a porcentaxe de persoas que usan sempre o galego é moi semellante á de individuos que o usan ás veces. É moi destacable a porcentaxe baixa de persoas que sempre usan o galego en Avión, en comparación cos outros concellos rurais. Na nosa opinión, isto pódese deber ás consecuencias da emigración (sobre todo a México) neste concello e ao alto número de veciños nados no estranxeiro (tamén presumiblemente en México)⁵. No conxunto da comarca o número de persoas que falan galego sempre corresponde aproximadamente ás dúas terceiras partes da poboación. Outra terceira parte, aproximadamente declaran usar o galego ás veces e unha parte moi pequena da poboación da área (5,57%) non usa nunca a nosa lingua.

Para a selección dos informantes empregáronse como criterios básicos que estes fosen nados no lugar, ao igual ca, na medida do posible, os seus pais e cónxuxes. Coa intención de conseguir un perfil similar no referente ao grao de instrución dos informantes, evitáronse conscientemente os informantes que tivesen estudos universitarios. En cada lugar contactouse cunha ou dúas persoas coñecidas polo investigador para que lle indicase a este persoas que, na súa opinión, fosen adecuadas para o estudo. A continuación, acompañado pola persoa dese lugar, establecíase o primeiro contacto co informante. Esta primeira conversa tiña varios obxectivos. En primeiro lugar, saber se a persoa estaba de acordo en ser entrevistada. En segundo lugar, comprobar se se adecuaba ao perfil buscado (idade, nivel de estudos, lugar de nacemento, etc.) Se estas condicións se cumprían, procedíase a marcar unha data para a entrevista.

As entrevistas foron realizadas no ano 2014. Para a obtención de datos empregáronse dúas técnicas: a entrevista semidirixida e o cuestionario. Durante a entrevista semidirixida, os informantes falaban sobre diversos temas propostos polo entrevistador (traballo, estudos, xogos da infancia, experiencias vitais, familia, etc.) co propósito de obter unha mostra representativa de discurso oral do cal extraer datos lingüísticos de interese.

Ademais, empregouse tamén como método de obtención de datos un cuestionario composto por máis de 400 cuestións. Estas están destinadas á obtención de información sobre variables morfolóxicas e sintácticas. As preguntas do cuestionario foron feitas de maneira indirecta para non condicionar a resposta do informante. Algúns dos métodos empregados foron a utilización de imaxes ou técnicas como os "espazos en branco" (P: *Eu onte COMER carne*. R: *Eu onte comín carne*) ou os paralelismos (P: *Onte eu fun á festa, Onte ti _____ á festa*. R: *Onte ti fuches á festa*). As entrevistas foron gravadas integramente e transcritas. Os datos obtidos foron organizados nunha base de datos creada co programa informático Excel.

Os datos que se analizan neste traballo foron extraídos tanto da información obtida co cuestionario como da transcripción das entrevistas. Dado que algunhas das variables estudadas (*pór ~ poñer, facer ~ faquer ~ faer, fixen ~ figuen*) son moito máis frecuentes no discurso ca outras (*subes ~ sobes, durmes ~ dormes, oír ~ ouvir ~ oucir ~ ouír*), o estudo destas últimas depende, basicamente, dos datos obtidos mediante o cuestionario, mentres que para as primeiras podemos botar man tanto da información recadada nas enquisas como da recollida nas entrevistas.

⁵ A porcentaxe media de persoas nadas no estranxeiro para o conxunto dos concellos estudados, sen incluír Avión, é do 7,42%, segundo datos do IGE. En cambio, no concello de Avión esta porcentaxe elévase ata o 25,86%.

Para a elaboración dos mapas que ilustran este traballo empregouse o programa informático QGIS. Nos mapas cuantitativos (3, 4, 5, 6, 7 e 8 do Apéndice) cada círculo representa o informante desa localidade do Ribeiro. É necesario advertir que os puntos de enquisa non corresponden co punto central de cada gráfico de sectores. Dado que algúns puntos están moi próximos, á hora de imprimir os resultados algunhas destas gráficos solaparíanse. Por este motivo, o gráfico sitúase arredor dese punto. Se a gráfico fose un reloxo, o punto de enquisa estaría situado no bordo exterior, na posición das 7 horas.

3. MARCO TEÓRICO

Este traballo encádrase no marco dos estudos de variación lingüística en tempo aparente. Como é sabido, existen basicamente dous tipos de estudos sobre o cambio lingüístico: os estudos en *tempo real* e os estudos en *tempo aparente*. Nos estudos en tempo real, o método seguido de maneira tradicional pola lingüística histórica, compáranse datos recollidos en datas diferentes. P. ex. datos recollidos en entrevistas a persoas de 40 anos e realizadas en 1950, 1970, 1990 e 2010. A principal desvantaxe deste tipo de estudos é que a, maioría das veces, non dispomos de datos de épocas pasadas ou, se os temos, non se axustan ás nosas necesidades⁶. Para salvar este obstáculo, un método moi empregado é a realización dunha serie de enquisas distanciadas por unha marxe temporal de 15-20 anos. Deste xeito, por exemplo, poderíamos realizar unha enquisa a persoas de 40 anos no 2016 e outra no 2036 tamén a persoas de 40 anos, para comprobar se, ao longo deses 20 anos, a fala das persoas de 40 anos mudou nalgún aspecto. Outra metodoloxía tamén moi empregada é recoller datos mediante entrevistas a persoas de diferentes idades nun mesmo momento temporal. P. ex. entrevistar persoas de 20, 40 e 60 anos no 2016. Esta metodoloxía é a utilizada en traballos realizados en *tempo aparente*. Esta hipótese baséase no principio de que a lingua das persoas non cambia substancialmente co paso do tempo e reflicte a maneira de falar da adolescencia. Ademais, considérase que o estado de variación detectado nas xeracións máis novas é indicio dos cambios lingüísticos que se producirán no futuro (Bailey et alii 1991, Bailey 2002, Blas Arroyo 2005, Chambers 1995, Conde Silvestre 2007).

Esta técnica foi empregada por Gauchat (1905) a principios do século pasado, cando este autor estudou seis cambios fonéticos na fala de varios individuos de idades diferentes e procedentes da localidade suíza de Charmey (Bailey et al. 1991: 24, Blas Arroyo 2005: 269, Labov 1996: 56-57). No entanto, quen a integrou dentro da sociolingüística moderna foi William Labov no seu estudo da illa de Martha's Vineyard realizado en 1963 (Labov 1983). Este traballo serviu como modelo para moitos estudos outros estudos sobre cambio lingüístico, especialmente no ámbito anglosaxón, mais tamén noutros. Para o galego, en cambio, son moi poucos os estudos deste tipo, aínda que cabe citar os de Soto Andión (1996) e González González et al. (2002).

Hai que ter en conta que unha situación de variación non ten por que desembocar necesariamente nun cambio lingüístico. É polo tanto posible que as diferenzas lingüísticas entre as xeracións non indiquen cambio, senón unha situación de estratificación xeracional (*age-grading*) (Blas Arroyo 2005: 269 e ss., Chambers 1995: 200, Sankoff 2005). Nos casos en que se produce este fenómeno, as diferenzas na utilización das variantes de cada variable polos falantes "no reflejan un cambio en curso, pues suelen aparecer de manera recurrente en el tiempo como característica de los mismos grupos de edad, cuyos miembros la adoptan [unha variante] o abandonan individualmente conforme avanza su trayectoria vital" (Conde Silvestre 2007: 83-84).

Para Labov (1996) a única maneira de comprobar se hai un proceso de cambio lingüístico en marcha e non un fenómeno de *age-grading* consiste en comparar os datos obtidos en tempo aparente con datos obtidos en tempo real. Se os datos en tempo real confirman os resultados da investigación en tempo aparente, pódese falar con seguridade dun proceso de cambio en mar-

⁶ O maior problema prodúcese cando se compararan textos literarios ou administrativos de épocas moi recuadas con textos orais do presente.

cha, descartando unha situación de *age-grading*. En caso de que non se realizase investigacións en tempo real sobre o fenómeno estudado na mesma comunidade, o lingüista debería realizar no futuro outro estudo das mesmas características para confirmar as súas conclusións.

Nos seguintes apartados imos estudar, por separado, cada unha das variables mencionadas ao principio deste traballo. En cada alínea comezaremos indicando as variantes de cada variable que se rexistraron no estudo e ofreceremos información sobre a orixe das mesmas. A continuación describirase a distribución diatópica e xeracional de cada unha delas.

4. ALTERNANCIA /u/ ~ /ɔ/ NOS VERBOS DURMIR E SUBIR

A alternancia entre /u/ e /ɔ/ no radical da P2, P3 e P6 afecta a un número significativo de verbos do galego. É o caso de *subir* e *durmir* que se conxugan no presente de indicativo *durmo*, *dormes*, *dorme*, *durmimos*, *durmides*, *dormen* e *subo*, *sobes*, *sobe*, *subimos* *subides*, *soben*, respectivamente⁷. Este paradigma é o propio de moitas variedades galegas tal e como se pode ver nos mapas 192 e 193 do ALGa.

Noutras variedades do galego, existe un paradigma diferente, non alternante, que regulariza a VR en /u/ para todas as persoas. Nesas falas, o presente do verbo *durmir* e o do verbo *subir* son, respectivamente, *durmo*, *durmes*, *durme*, *durmimos*, *durmides*, *durmen* e *subo*, *subes*, *sube*, *subimos*, *subides*, *suben*. Este cambio, está motivado segundo diversos autores por un proceso de regularización morfolóxica que leva a que a vogal radical de todas as persoas do presente (e de todos os tempos) sexa sempre /u/ (Fernández Rei 1990: 32 e ss., Regueira 1989: 404) e que estaría explicada tanto pola influencia da vogal temática (VT) /i/ (Ferreiro 1999: 317-320) como polo feito de seren maioritariamente /a/, /u/ e /i/ as VR típicas dos verbos da terceira conxugación (Santamarina 1974: 38).

No entanto, tal e como adoita pasar con outros cambios lingüísticos, este proceso de regularización morfolóxica non atinxiu ao mesmo tempo a todos os verbos alternantes da terceira conxugación. Os estudos feitos sobre esta variable, entre eles o ALGa, poñen de manifesto que a extensión territorial de *dorm-* é maior ca a de *sob-*. O ALGa I (mapa 192) recolle o paradigma alternante de *durmir* en moitos máis puntos ca o de *subir*. Son moi poucas as localidades onde se recolle o paradigma non alternante de *durmir* (*durmo*, *durmes*...). En cambio, o paradigma non alternante de *subir* (*subo*, *subes*...) ten unha extensión importante, sobre todo no galego da costa e no do extremo oriental do territorio. En varios destes puntos conviven os dous paradigmas de *subir*, o alternante e o non alternante. Isto é, nunha mesma localidade, falantes diferentes ou un mesmo falante poden usar, p. ex., *sobes* e *subes*. A propósito disto, os autores do ALGa inclúen notas onde afirman que a idade do falante pode condicionar o uso dunha ou outra variante⁸. Trátase, en todo caso, de impresións non contrastadas cun estudo sistemático, mais que achegan información valiosa sobre a distribución sociolingüística das diferentes variantes.

4.1. *Durmir*

O paradigma alternante de *durmir* é usado en todas as localidades enquisadas para este traballo mentres que o paradigma non alternante foi recollido en seis dos puntos estudados (Abelenda, Louredo, Orega, Penvaqueira, Ribadavia e Vilar de Condes). Se se observa a distribución das variantes nas diferentes xeracións, pódese notar un menor emprego do paradigma alternante de *durmir* conforme descende a idade dos informantes. Baseándonos nos datos representados no gráfico 1, podemos afirmar que existe unha tendencia de cambio que leva dunha situación na que *d/ɔ/rm-* é usado por todos os informantes da xeración I a outra na que a variante *d/u/*

⁷ Unha explicación sobre a orixe deste paradigma pódese atopar en moitos estudos de gramática histórica galega e portuguesa (vid. p. ex. Ferreiro 1999: 317-320, Martins 1988, Santamarina 1974: 33-38).

⁸ "En Goián [...] na xente nova a tendencia é a regulariza-lo vocalismo radical a favor de *u* na P2, P3 e P6"; (ALGa: mapa 192, nota 16); "En Sobrado, a alternancia *u/[ɔ]* [...] rexistrase sobre todo na xente máis vella, porque a xente nova tende a regulariza-lo paradigma" (ALGa: mapa 193, nota 5); "En Begonte [...] esta alternancia rexistrase especialmente en xente maior" (ALGa: mapa 193, nota 7).

rm- aparece en concorrencia coa anterior e é usada por arredor dun terzo dos informantes (3 informantes que usan d/u/rm- na xeración II e 4 na xeración III).

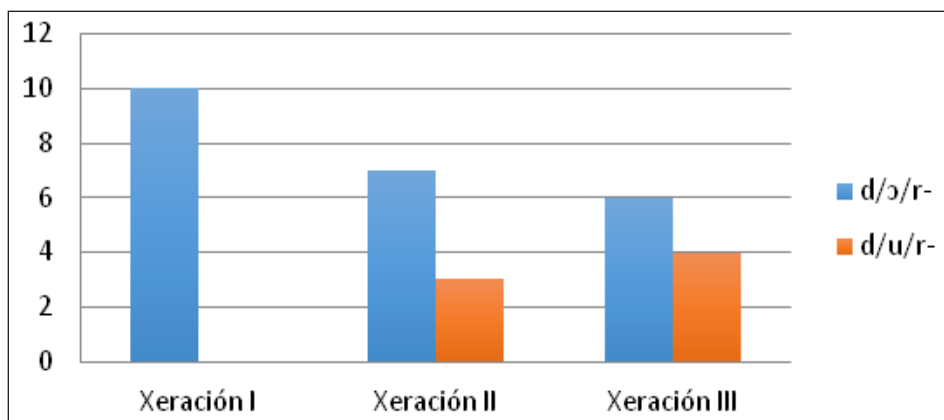

Gráfico 1. Número de informantes que usan d/ɔ/r- e d/u/r-

A distribución territorial das variantes debe ser tida tamén en conta á hora de interpretar a súa vixencia e frecuencia. En catro dos puntos (As Bouzas, A Laxa, Esposende e Regodeigón) os tres informantes usan *dorm-*. Na vila de Ribadavia, pola contra, só o informante da xeración I usa esta variante. Nos restantes cinco puntos, dous informantes usan *dorm-* e o outro emprega *durm-*. Nas localidades de Louredo, Vilar de Condes e Penavaqueira usan *dorm-* os informantes das xeracións I e II e *durm-* os da xeración III. Pola contra, en Abelenda e Orega *dorm-* é a forma propia dos informantes das xeracións I e III mentres que *durm-* o é dos da xeración II.

4.2. Subir

No caso do verbo *subir* a situación é diferente xa que o paradigma non alternante foi recollido en todos os lugares mentres que o alternante unicamente en cinco deles (A Arnoia, As Bouzas, Louredo, Orega e Vilar de Condes). No gráfico 2 están representados os datos por xeracións. Podemos ver como a variante s/ɔ/b- é claramente minoritaria en todas elas. Nas xeracións I e II só tres informantes usan a variante con /ɔ/ mentres que na xeración III o número redúcese a un.

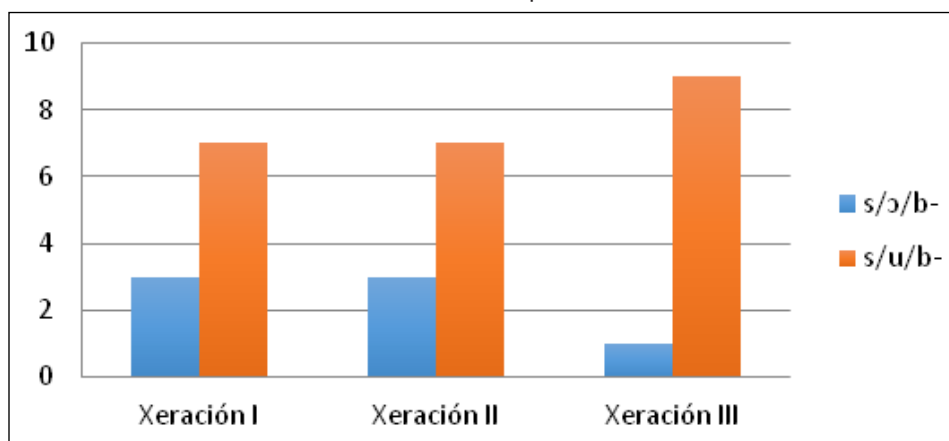

Gráfico 2. Número de informantes que usan s/ɔ/b- e s/u/b-

Como foi dito, desde o punto de vista da distribución territorial, o paradigma alternante de *subir* foi recollido en catro puntos da área. En dous deles (As Bouzas e Louredo) é empregado polos informantes das xeracións I e II mais non polos da xeración III. Noutros dous puntos (A Arnoia e Orega) *sob-* é a forma propia dun só informante, en Orega do da xeración I e na Arnoia, da informante da xeración III. Este último é significativo, xa que neste punto en concreto, nin a informante da xeración I nin a da xeración II usan as variantes con /ɔ/. Polo tanto, poderíase explicar, por ser *sobe* a forma escolleita polo estándar. Nos restantes seis puntos empréganse as variantes con /u/ (*subo, subes, suben*).

Para concluírmos, e tendo en conta as cautelas lóxicas dado o número de informantes e a metodoloxía utilizada, pódese dicir que na área estudada opera un cambio en marcha que leva a que o paradigma non alternante substitúa o alternante. Dito doutro xeito, que se abandone *dormes* en favor de *durmes* e *sobes* en favor de *subes*. No entanto, nalgúns puntos o que se detecta é o contrario, a recuperación das variantes alternantes. Este feito quizais teña que ver coa difusión do estándar galego entre os máis novos. Tamén non podemos obviar que o contexto dunha enquisa dialectal pode favorecer que falantes con maior conciencia metalingüística respondan ao cuestionario coa variante que pensan que é correcta.

Así mesmo, como xa recolleron o ALGa e outros estudos sobre falas galegas, queda claro que, na área obxecto de estudo, *dormes* é máis usado ca *sobes*, como se ve no gráfico 3 na que tamén se observa como a tendencia xeral é de abandono das variantes con /ɔ/. Esta maior resistencia de *dormes* fronte a *sobes* pode ter relación tamén co contacto lingüístico entre galego e castelán xa que mentres as variantes innovadoras *subes, sube* e *suben* coinciden formalmente coas correspondentes en castelán, *durmes, durme* e *durmen* non o fan (cfr. o castelán *duermes, duerme, duermen*).

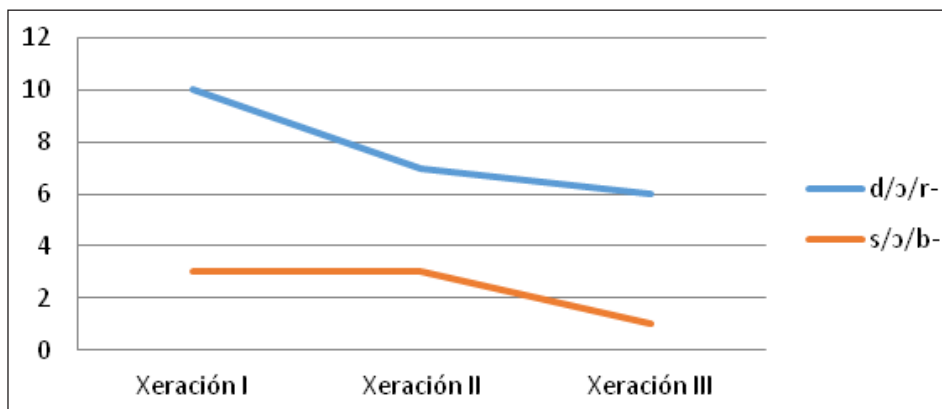

Gráfico 3. Número de informantes que usan d/ɔ/r- e s/ɔ/b-

5. PÓR ~ POÑER

A convivencia de *pór* e *poñer* é outra característica da área que estudamos. Aínda que *poñer* é unha variante tipicamente setentrional e *pór* maiormente meridional, no sur do territorio galego tamén se usa *poñer*⁹. Cando falamos de *pór* e de *poñer* non nos referimos só ao infinitivo, senón tamén ao resto das formas deses paradigmas. Estes son parcialmente coincidentes e só difiren no tema de presente, que inclúe o propio infinitivo e o xerundio (*pondo/poñendo*)¹⁰. As restantes formas diverxentes son as seguintes: a P4 (*pomos / poñemos*), P5 (*pondes / poñedes*) e P6 (*pon / poñen*) do presente de indicativo, o copretérito (*puña / poñía*), o pospretérito (*poría / poñería*), o

⁹ Vid. os mapas 319, 320, 321, 322, 328, 332, 333 e 334 do ALGa así como tamén o traballo de Dubert e Mariño (1994).

¹⁰ En cada par, a primeira forma pertence ao paradigma de *pór* e a segunda ao de *poñer*.

futuro de indicativo (*porei / poñerei*) e a P2 do imperativo (*ponde / poñede*). Unha mesma persoa pode usar formas do paradigma de *pór* ou do de *poñer* e, polo tanto, tamén nunha mesma localidade pode existir unha situación de concorrencia das dúas variantes.

Os datos obtidos para este estudo están representados nos mapas 3, 4 e 5 do Apéndice. Cada mapa representa as porcentaxes de uso das formas de *pór* ou de *poñer* en cada informante. Os datos correspondentes á xeración I (mapa 3) permiten ver que os puntos onde *pór* ten máis vitalidade son os das marxes da área. Trátase dos puntos de Abelenda, Vilar de Condes e Penavaqueira con entre un 100% e un 85% de incidencia de *pór*¹¹. Nos puntos das Bouzas, Orega e Louredo as porcentaxes de uso de *pór* descenden a menos da cuarta parte.

Na xeración II (mapa 4) as formas de *pór* son menos usadas ca as de *poñer*. As variantes do paradigma de *pór* só se rexistran nos puntos máis occidentais e montañosos da área (Abelenda, Penavaqueira e Vilar de Condes) con porcentaxes que oscilan entre o 66% e o 51% de todas as formas recollidas.

A situación que reflicte o mapa correspondente aos informantes da xeración III (mapa 5) é complexa. Por un lado, hai localidades en que descende a porcentaxe de *pór* se comparamos estes datos cos correspondentes á xeración II. É o caso de Penavaqueira, onde o informante máis novo nunca emprega *pór* e o de Vilar de Condes, onde o informante deste grupo de idade emprega *pór* nun 28% dos casos. Pola contra, nos puntos de Abelenda, A Laxa e As Bouzas, os informantes da xeración III usan máis *pór* ca os informantes da xeración II deses mesmos puntos. A aldea da Laxa volve ser un caso particular xa que a informante máis nova deste punto responde *pondo* á pregunta correspondente, mentres que as informantes das xeracións I e II só empregaron formas do paradigma de *poñer*.

No estudo dos datos detectamos que algunhas formas de *pór* son usadas por menos informantes ca outras. Dito doutro xeito, un informante pode empregar, por exemplo, *puña* pero *poñedes*. No gráfico 5 recóllese, no eixo vertical, o número de informantes e, no eixo horizontal, as formas do paradigma de *pór* recollidas co cuestionario e durante as entrevistas. As formas que foron usadas por un maior número de individuos foron a P4 do imperativo (*ponde*) e o infinitivo (*pór*). As que menos foron a P6 (*pon*) e a P5 (*pondes*) do presente de indicativo. Mediante cores, represéntase tamén a que grupos de idade pertencen eses informantes. Os informantes que usaron, polo menos nunha ocasión, algunha forma do paradigma de *pór* foron trece, dun total de 30.

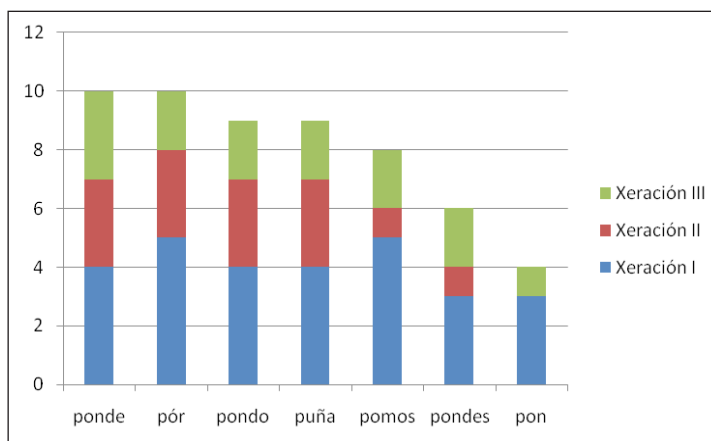

Gráfico 4. Número de informantes que usan as formas do paradigma de *pór*.

¹¹ O verbo *pór* ~ *poñer* é, historicamente, base dalgúns verbos derivados: *compór* ~ *compoñer*, *repor* ~ *repoñer*. En principio, poderíase esperar que o uso destes derivados fose coincidente co da palabra base. É dicir, se un informante usa *pór*, sería lóxico que empregase tamén *compór*, *repor*... No entanto, pode ser significativo que a informante da xeración III de Abelenda, que usa unicamente as formas de *pór*, empregue o verbo *repoñer*. É posible, tendo en conta isto, que os verbos coma *repoñer*, *compoñer*, etc. non sexan creados polo falante a partir dos seus coñecementos lingüísticos, mediante un proceso de derivación, senón adquiridos como unidades léxicas diferenciadas.

Resumindo, se temos en conta a tendencia xeral, é evidente que as formas do paradigma de *pór* retroceden na área estudada a favor das de *poñer*. Unha das causas deste cambio podería ser a maior regularidade morfolóxica de *poñer*, verbo que, sendo irregular, é máis regular ca *pór*. Así, por exemplo, na maioría das persoas do paradigma a vogal temática /e/ aparece realizada no discurso, como é habitual nos verbos regulares: *po-ø-ø-mos* vs. *poñ-e-ø-mos*, *pon-ø-des* vs. *poñ-e-des*, *po-ø-re-mos* vs. *poñ-e-re-mos* (cfr. o regular *com-e-mo-s*, *com-e-des*, *com-e-re-mos*) (Louredo 2014). Por outra parte, e no mesmo sentido, hai que ter en conta o carácter excepcional do infinitivo *pór* (e dos seus derivados) dado que é o único infinitivo que non remata en *-ar*, *-er* ou *-ir*.

6. FACER

Nesta aliña imos tratar as dúas alternancias consonánticas que afectan ao verbo *facer*. A primeira afecta ás formas do tema de presente e a segunda ás do tema de pretérito. Dado que este verbo é de alta frecuencia no discurso, non se introduciu no cuestionario, polo que todos os datos para o estudo das dúas variables proceden dos textos emitidos polos informantes durante as entrevistas.

6.1. O tema de presente

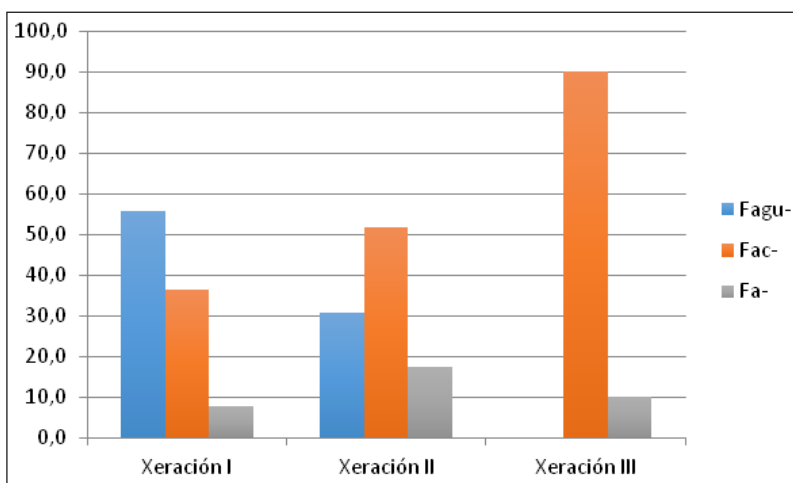
Nos tempos do tema de presente o radical pode ser *fac-* (*facer*, *facemos*, *facedes*, *facendo*, *facía...*), *fagu-* (*faguer*, *faguemos*, *faguedes*, *faguendo*, *faguía...*) ou *fa-* (*faer*, *faemos*, *faedes*, *faendo*, *faía...*)¹². Temos, polo tanto, unha variable que se pode realizar en tres variantes diferentes. Ademais, á súa vez, *faguer* é tamén unha variable que ten dúas variantes: [fa'χer] ou [fa'her], é dicir, con ou sen gheada.

No gráfico 5 represéntanse as porcentaxes de uso de cada variante por xeración. Obsérvanse diferenzas notables segundo a idade dos informantes. Na xeración I a variante maioritaria é *fagu-* seguido a pouca distancia de *fac-* mentres que *fa-* ten unha porcentaxe de uso só un pouco por enriba do 5%. Na xeración II o uso de *fagu-* diminúe en favor de *fac-* e *fa-*, que aumentan arredor dun 10%. Finalmente, na xeración III *fagu-* desaparece, o que fai que a porcentaxe de uso media de *fac-* se eleve ata o 90%.

Nos mapas 6, 7 e 8 represéntase o uso de cada variante por parte das persoas entrevistadas. No mapa 6, correspondente aos informantes do primeiro grupo de idade, obsérvase que *fac-* é a forma única para os informantes de Esposende e Ribadavia, e maioritaria para os de Orega e Abelenda. O radical *fagu-* é o único recollido nas Bouzas e Regodeigón, mentres que no resto dos puntos a súa presenza é relevante ou maioritaria, excepto en Ribadavia e Esposende. A variante *fa-* aparece no suroccidente da área estudada (A Laxa, Louredo, Penavaqueira e Vilar de Condes), mais con porcentaxes de uso reducidas.

O mapa 7 recolle o uso das variantes na xeración II. A variante *fac-* é a única que usan os informantes de catro puntos (Abelenda, Esposende, Orega e Ribadavia). Con respecto aos datos da xeración I, alén do retroceso de *fagu-*, destaca o aumento de uso de *fa-*, sobre todo nos puntos da Laxa, As Bouzas e Vilar de Condes. O mapa 8 recolle os datos correspondentes aos falantes da xeración III. No mapa 8 obsérvase como *fac-*, a variante maioritaria, coexiste con *fa-* só nos puntos de Louredo e A Laxa. A variante *fagu-* non se lle recolleu a ningún informante deste grupo de idade e *fac-* é a variante maioritaria en todas as localidades.

12 Vid. os mapas 256, 258 e 271 do ALGa. *Facer* é a variante dominante no territorio mentres que *faguer* é, sobre todo, característica da metade occidental de Ourense e *faer* do Baixo Miño, do sur de Ourense e do occidente asturiano. Vid. tamén Dubert / Mariño (1994) para un estudo da distribución destas variantes. Segundo Ferreiro (1999: 330), o radical *fagu-* apareceu por analogía coa P1 do presente de indicativo (*fago*). Para este mesmo autor, *faer* formouse analoxicamente "a partir das modernas P2 e P3 do Presente de Indicativo". Sen negarmos a validez desta hipótese, queremos introducir outro elemento que axude a explicar a xénese do radical *fa-*. Facémolo relacionando a aparición do radical *fa-* co fenómeno da gheada. O paso [fa'her] > [fa'er] pódese explicar por un proceso de aspiración. Este mesmo fenómeno, a desaparición dun /g/ (ou /h/) intervocálico, tense detectado noutras partes do territorio que puideron ser gheadófonas ata non hai moito, coma a área zamorana. Recordemos que a gheada retrocede de leste a oeste e de norte a sur (Rodríguez Lorenzo 2012). Na localidade de Porto (Zamora)os investigadores do ALGa recolleron formas coma *fio* e non *figo* ou *ortía* en lugar de *ortiga*.

Gráfico 5. Variantes de *facer* por xeracións

Como se avanzou máis arriba, *fagu-* é unha variante, se temos en conta que compite coas variantes *fac-* e *fa-* e que ambas as tres teñen o mesmo significado referencial. Mais tamén é unha variable xa que o radical *fagu-* pode ser realizado con gheada ([fa'her]) ou sen gheada ([fa'yer]). Salvo no punto de Louredo, o máis meridional, en todos os demais puntos a única variante recollida foi a variante con gheada. Neste punto, as informantes das xeracións I e II usaron formas con e sen gheada. En concreto, a informante da xeración I usou 8 veces a variante con gheada e 3 a variante sen gheada. Pola súa parte, a informante da xeración II empregou 9 veces a variante con gheada e 4 veces a variante sen gheada.

En conclusión, o que detectamos en tempo aparente é unha expansión da variante *fac-*, coincidente co estándar e maioritaria en galego, en detrimento das outras dúas (*fagu-* e *fa-*). É moi relevante a ausencia total da variante *fagu-* na xeración III.

6.2. O tema de perfecto

No tema de perfecto as variantes recollidas para o radical son *fix-* (*fixo, fixen, fixera...*) e *figu-* (*figo, figuen, fixera...*)¹³. Esta variante recolleuse só en tres puntos (A Laxa, Penavaqueira e As Bouzas) a informantes das xeracións I e II. Na táboa 4 recóllense os datos correspondentes aos catro informantes que usaron nunha ocasión a variante *figu-*. O resto de informantes non se inclúe porque sempre usaron *fix-*. A escasa frecuencia da variable impide facer xuízos solidamente asentados, mais é importante destacar que só aparece en informantes de máis de 50 anos e que só nas dúas informantes da xeración I *figu-* é maioritario ou exclusivo.

Punto	Xeración	<i>fix-</i>	<i>figu-</i>
A Laxa	xeración I	3	1
As Bouzas	xeración I	0	3
	xeración II	2	1
Penavaqueira	xeración I	3	20

Táboa 4. Ocorrencias de *fix-* e *figu-*

¹³ A distribución territorial desta variante en galego pódese consultar nos mapas 259, 260, 261, 262, 263, 264 e 269 do ALGa. Estes mapas amosan que o radical *figu-* aparece sobre todo no suroeste ourensán.

Para Ferreiro (1999⁴: 331) *figu-* xorde por analogía con *fago*, mentres que Soto Andión (2004: 309) indica que as formas do tipo *trouguen* (pretérito de *traer*) puideron influír tamén nese cambio analóxico. A este respecto hai que indicar que a informante de da xeración I de Penavaqueira é a única á que lle rexistramos dúas formas do tipo *trouguen*: *trougueche* e *trouguen*. No entanto, esta mesma persoa utilizou tamén nunha ocasión *trouxeche* e *trouxo*.

7. Oír

Os datos do ALGa (vid. mapas 294-308) amosan que o verbo *oír*, maioritario e estándar, convive no territorio galego falante con outras variantes¹⁴. No Ribeiro recolléronse as variantes *oír*, *ouvir*, *ouír* e *oucir*. As variantes *ouvir*, *ouír* e *oucir*¹⁵ foron empregadas por informantes da xeración I. O mapa 9 ofrece os datos da variable *oír* nos informantes deste grupo de idade. Nel obsérvase que as variantes *ouír*, *oucir* e *ouvir* só son usadas nos tres puntos máis occidentais e montañosos: *oucir* en Abelenda, *ouír* en Vilar de Condes e *ouvir* en Penavaqueira¹⁶. No resto do territorio estudado, e tamén neses tres puntos no caso dos informantes das xeracións II e III, a única variante usada é *oír*.

8. CONCLUSIÓN

Con este traballo pretendemos contribuír ao estudo da variación e do cambio lingüístico en galego mediante a investigación dunha pequena área de Galicia. As variables estudadas foron obxecto de investigación no pasado e algunhas tendencias de cambio observadas neste traballo xa foran apuntadas por outros investigadores que se basearon en observacións non sistemáticas sobre a fala dalgúns informantes.

No noso estudo, compárase a fala de tres individuos de tres grupos de idade diferentes en cada unha das dez localidades investigadas. Tamén hai que ter en conta que a frecuencia das variantes morfolóxicas e léxicas non é tan alta no discurso se a comparamos cos fenómenos fonético-fonolóxicos.

Como foi dito máis arriba, os estudos de tempo aparente responden a unha hipótese que precisa ser comprobada. Para verificar se a variación xeracional é un fenómeno de *age-grading* ou de cambio en curso é preciso verificar as hipóteses mediante estudos de cambio en tempo real (Labov 1996, Sankoff 2005). É dicir, a realización coa mesma metodoloxía dentro de 15 ou 20 anos podería demostrar que a variación é estable ou que se acentúa o proceso de cambio lingüístico. Este traballo, polo tanto, é unha contribución sobre o galego que emprega unha metodoloxía moi pouco utilizada nos estudos sobre a nosa lingua. As hipóteses recollidas deberán ser comprobadas no futuro con estudos similares e máis amplos.

As conclusións que obtivemos están en liña coas hipóteses mencionadas máis arriba. Do punto de vista diatópico hai que sinalar que nos puntos máis montañosos e afastados da zona de val e, por estes motivos, máis illados e atrasados economicamente (Abelenda, Penavaqueira, Vilar de Condes) se atopan normalmente variantes máis conservadoras, entendendo por tales as menos coincidentes co castelán (*oucir*, *ouír*, *ouvir*; *sobes*; *dormes*) ou as que son propias do galego meridional segundo o ALGa (*pór*; *faguer*, *faer*; tema de perfecto *figu-*). En cambio, nos lugares de val e, especialmente, na vila de Ribadavia dominan as variantes máis innovadoras (*oír*; *subes*; *durmes*; *poñer*; *facer*). Unha hipótese que precisa ser estudada, incorporando o estudo de máis variables lingüísticas, é se a vila de Ribadavia ven actuando desde hai tempo como un foco difusor das innovacións lingüísticas.

Ao comparar os datos das distintas xeracións, a principal tendencia de cambio detectada é a adopción, por parte dos individuos máis novos, das variantes innovadoras (*sube* e *durme* en lugar de *sobe* e *dorme*, *poñer* en lugar de *pór*, *facer* en detrimento de *faguer* e *oír* en vez de *ouvir*, *oucir* e *ouír*). Tamén se constata unha clara diminución da variación e unha tendencia á homoxe-

¹⁴ Entre as que destacan *ouír*, *ouguir* e *ouvir*. *Ouír* é a forma máis conservadora (Ferreiro 1999: §211) e aparece sobre todo no occidente do territorio (vid. o mapa 308 do ALGa). *Ouvir*, a forma medieval, é sobre todo meridional mentres que *ouguir* se recolleu no galego de Asturias. A orixe desta variación explícase pola dificultade articulatoria da secuencia [ow'ir] que levou á súa simplificación ([o'ir]) ou a introducir unha consoante epentética ([ow'βir] ou [ow'γir]) (NOMIG: 151, Dubert / Mariño 1994, Ferreiro 1999: §211).

¹⁵ A variante *oucir* (e *ouzo*) foi recollida só no punto de Abelenda. O ALGa, que ten esta aldea dentro da súa rede de puntos recolle alí *oír* e *oio*. No entanto, documenta *oucir* e *ouzo* na veciña parroquia de Camposancos de Nieva, lugar de Caseiro, no mesmo concello de Avión e que forma parte da rede de puntos complementaria do ALGa.

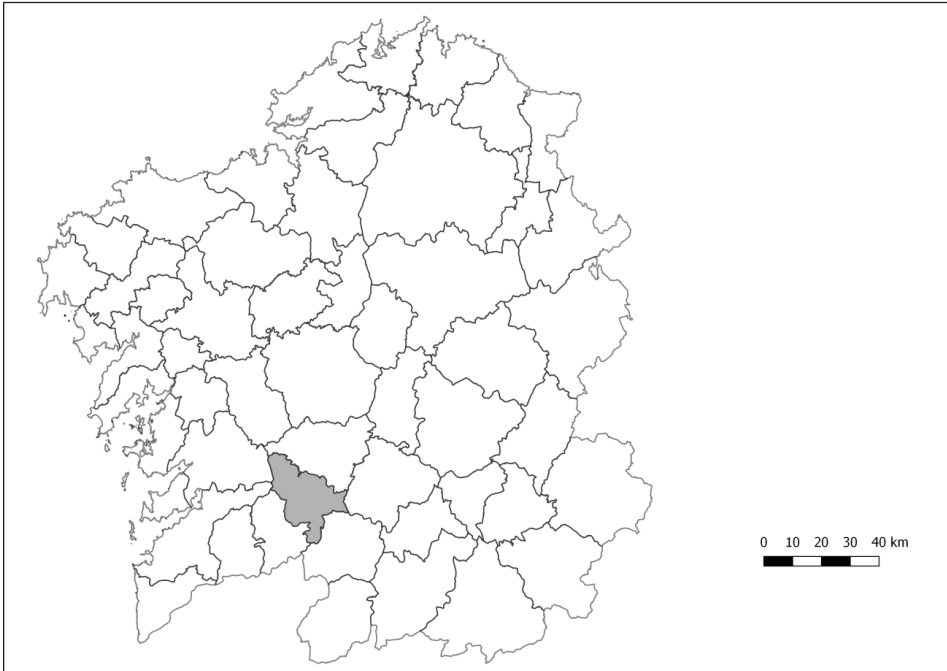
¹⁶ Nos lugares de Penavaqueira e Abelenda, a P1 presente de indicativo relaciónase formalmente co infinitivo (*ouvo* e *ouzo* respectivamente). En cambio, no lugar de Vilar de Condes úsase *oio* para esta a P1 do presente de *ouir*.

neización lingüística nas variables sobre as que traballamos. Isto maniféstase en dous aspectos. Por unha banda, o descenso do número de variantes pola desaparición dalgunhas delas nas xeracións II e III (p. ex. *faguer*, *ouvir*, *oucir*...). Pola outra, a diminución do uso de variantes diferenciais pero que non chegan a desaparecer (p. ex. *dorme* e *sobe*).

AGRADECEMENTOS

Agradézolles aos profesores Xulio Sousa, Rosario Álvarez, Xosé Luís Regueira e Francisco Cidrás, así como aos dous revisores anónimos, os comentarios cos que me axudaron a mellorar este artigo. Os erros son só meus.

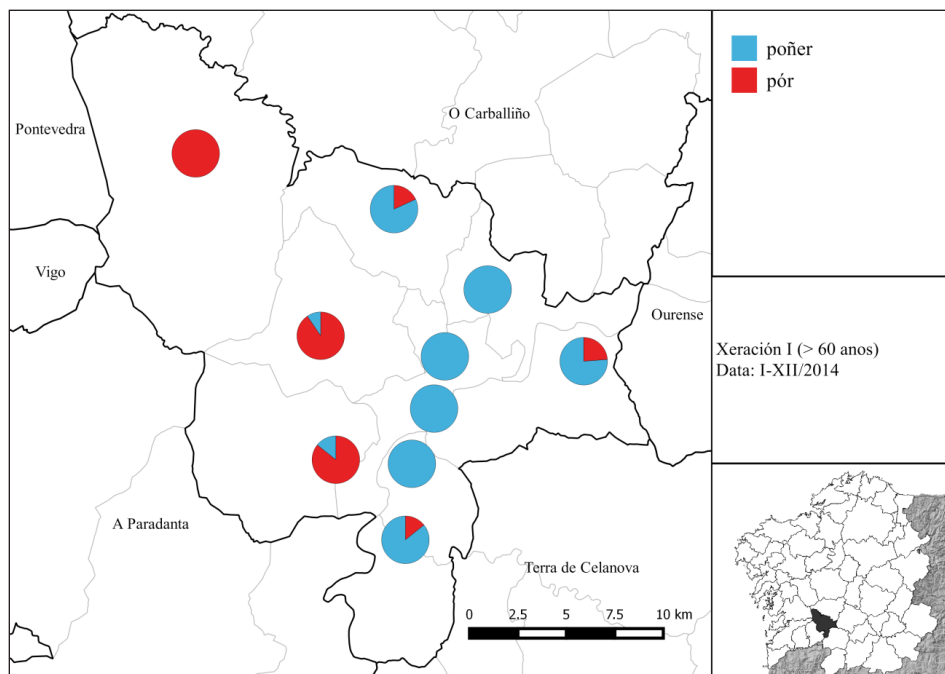
APÉNDICE. MAPAS

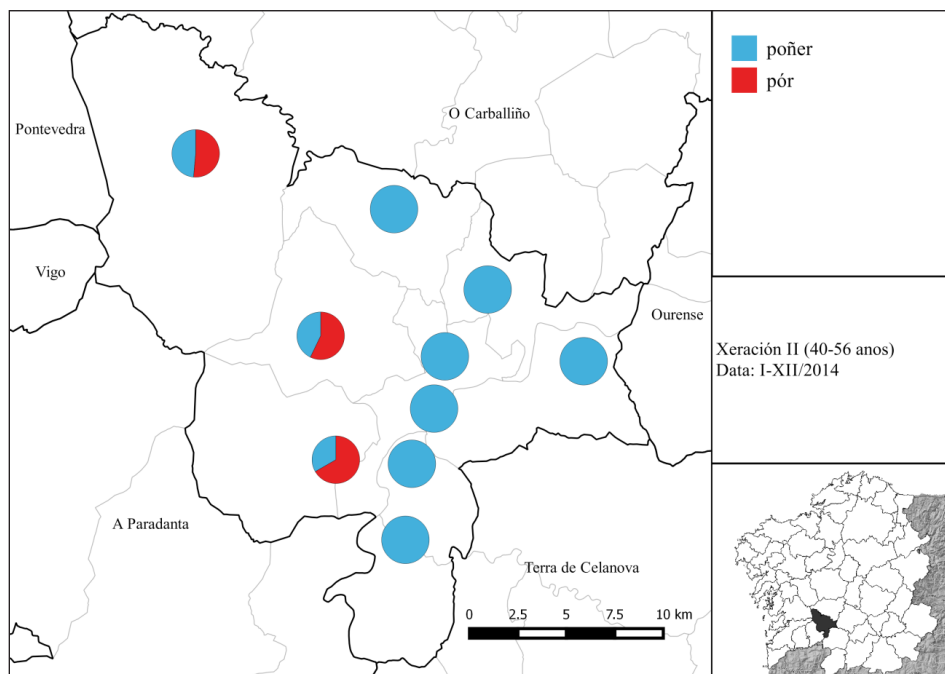
Mapa 1. A comarca do Ribeiro dentro de Galicia

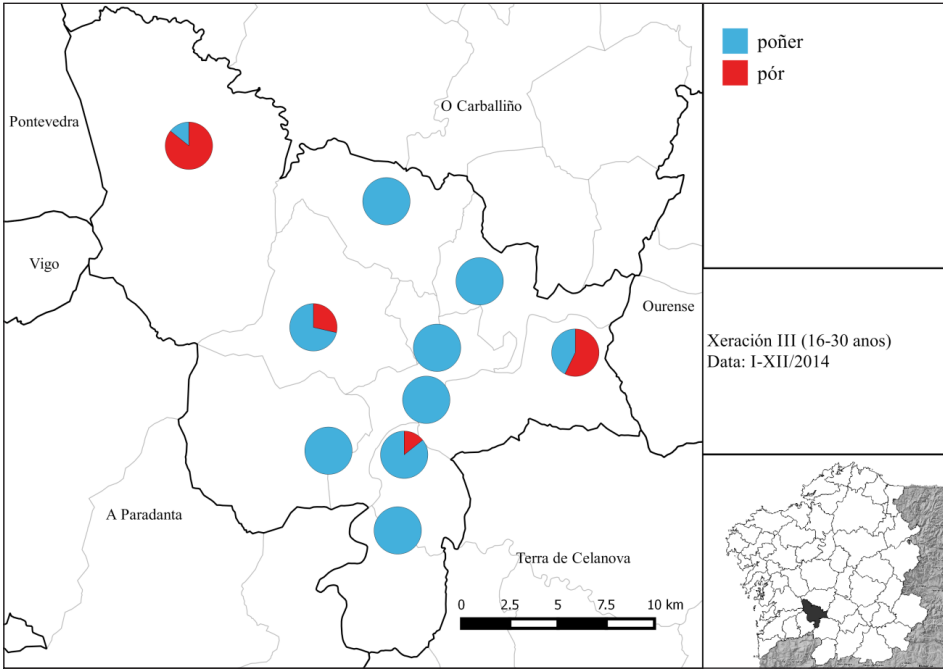
Mapa 2. Puntos de enquisa

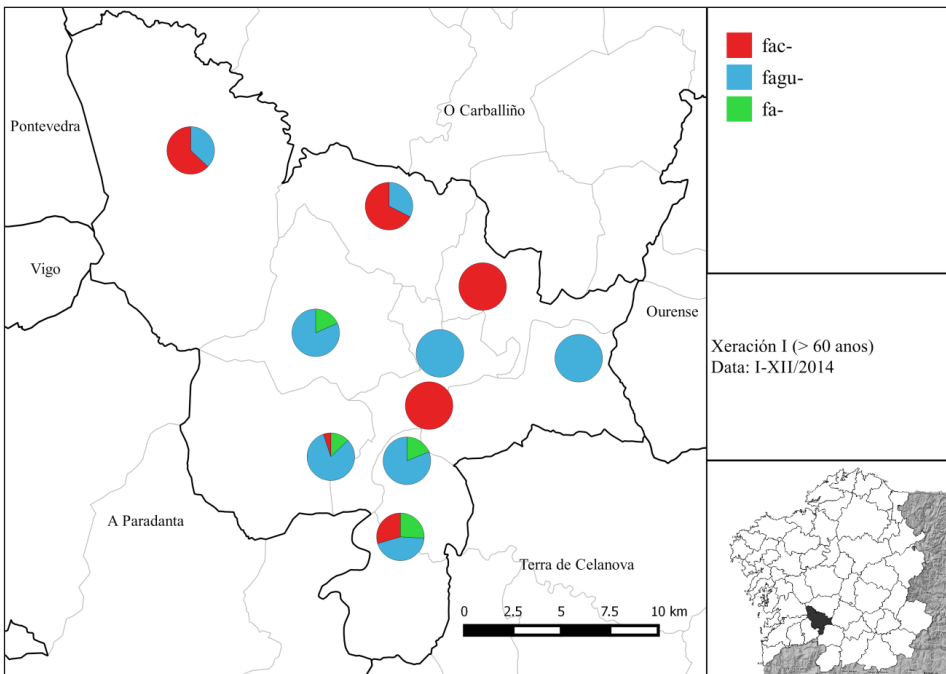
Mapa 3. Uso de *poñer* ~ *pór* na xeración I

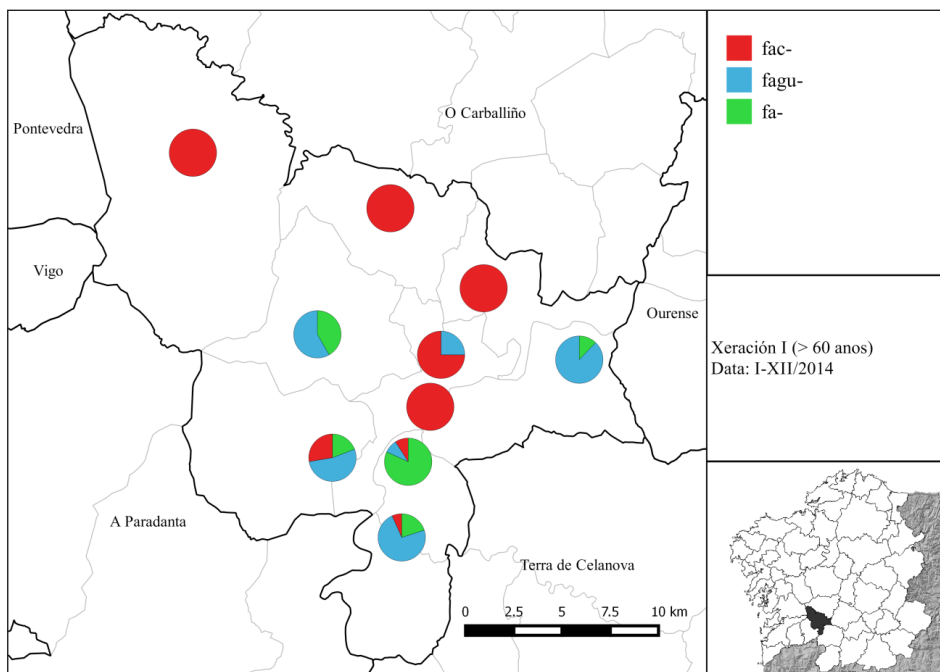
Mapa 4. Uso de *poñer* ~ *pór* na xeración II

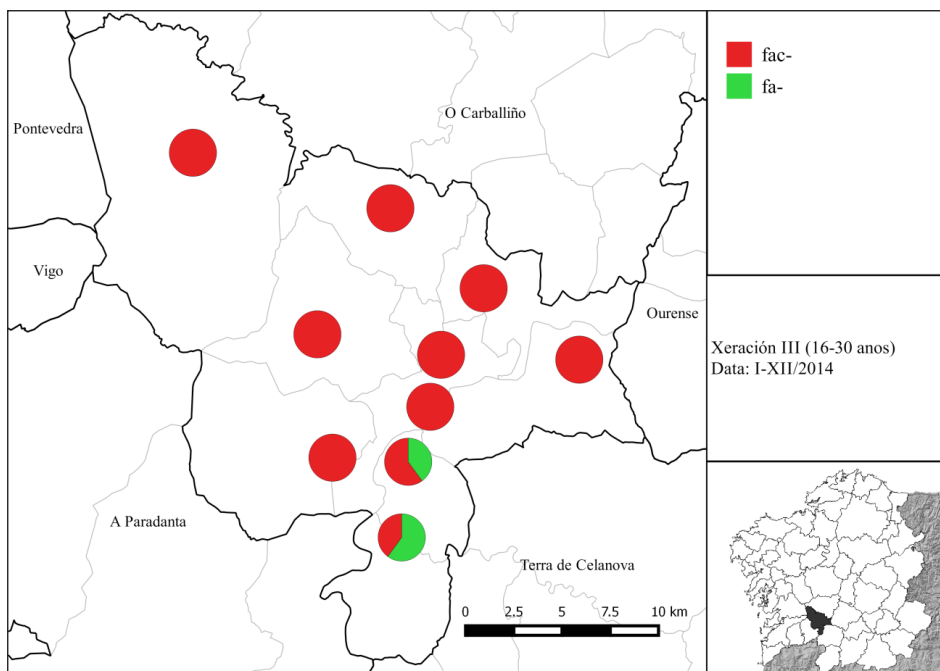
Mapa 5. Uso de *poñer* ~ *pór* na xeración III

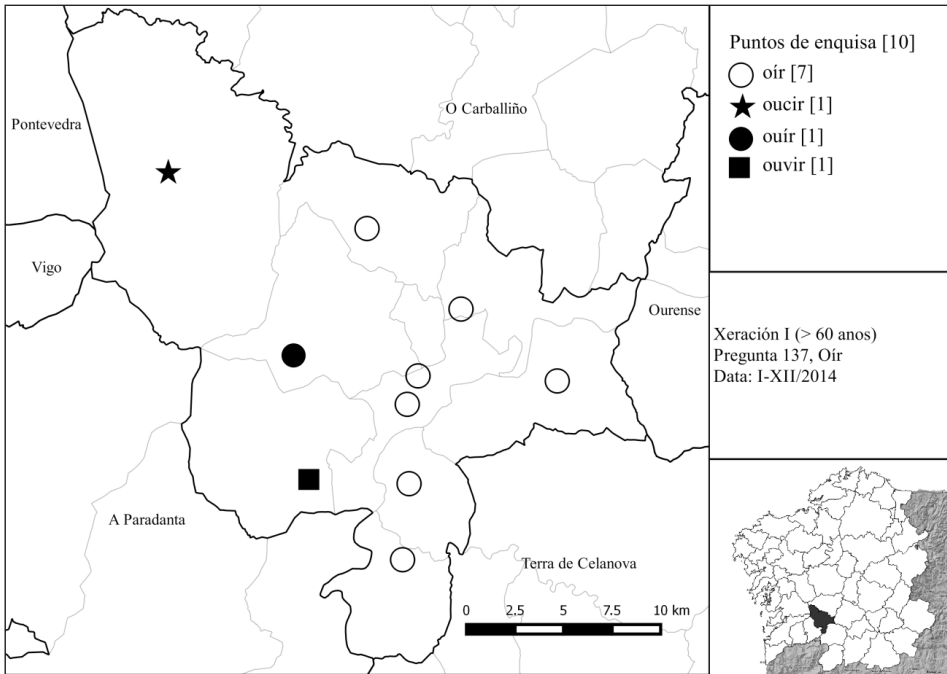
Mapa 6. Uso de *facer* ~ *faguer* ~ *faer* na xeración I

Mapa 7. Uso de *facer* ~ *faguer* ~ *faer* na xeración II

Mapa 8. Uso de *facer* ~ *faguer* ~ *faer* na xeración III

Mapa 9. Variantes de oír na xeración I

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- ALGa = Constantino García / Antón Santamarina (dirs.) (1990): *Atlas Lingüístico Galego. Volume I. Morfoloxía verbal* [coord. por Francisco Fernández Rei]. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Álvarez, Rosario / Xosé Xove (1998): "Lingua e variación dialectal na *Crónica Xeral Galega*", en Dieter Kremer (ed.): *Homenaxe a Ramón Lorenzo*, vol. I. Vigo: Galaxia, 29-58.
- Bailey, Guy et alii (1991): "The apparent time construct", *Language variation and change* 3, 241-264.
- Bailey, Guy (2002): "Real and apparent time", en J. K. Chambers, Peter Trudgill, Natalie Schilling-Estes (eds.): *The handbook of language variation and change*. Massachusetts / Oxford: Blackwell, 312-332.
- Blas Arroyo, José Luis (1995): *Sociolingüística del español*. Madrid: Cátedra.
- Chambers, J. K. (1995): *Sociolinguistic theory*. Oxford: Blackwell.
- Conde Silvestre, Juan Camilo (2007): *Sociolingüística histórica*. Madrid: Gredos.
- Dubert García, Francisco / Ramón Mariño Paz (2004): "Áreas marxinais no mapa dialectal galego", en Rosario Álvarez Blanco / Francisco Fernández Rei / Antón Santamarina (eds.): *A lingua galega: historia e actualidade. Actas do I Congreso Internacional*, vol. IV. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Instituto da Lingua Galega, 337-351.
- Ferreiro, Manuel (1999^a [1996]): *Gramática histórica galega*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Gauchat, Louis (1905). "L'unité phonétique dans le patois d'une commune", en *Aus Romanischen Sprachen und Literaturen: Festschrift Heinrich Mort*. Halle: Max Niemeyer, 175-232.
- González González, Manuel et al. (2002): "El subsistema *arcaico* de las fricativas dentoalveolares del gallego, una reliquia en vías de extinción", en Jesús Díaz García (ed.), Marina Barrio et al. (eds. lits.), *Actas del II Congreso de Fonética Experimental = Proceedings of the II Congress of Experimental Phonetics* (Sevilla, 5, 6 y 7 de marzo de 2001). Sevilla: Universidad de Sevilla, 215-219.
- Labov, William (1983): *Modelos sociolingüísticos*. Madrid: Cátedra.

- Labov, William (1996): *Principios del cambio lingüístico. Vol I: Factores internos*, versión española de Pedro Martín Butragueño. Madrid: Gredos.
- Louredo Rodríguez, Eduardo (2014): "La variable *pór ~ poñer* en gallego. Una contribución desde la dialectología histórica", en Felipe Jiménez Berrio et alii (eds.): *Variación geográfica y social en el panorama lingüístico español*. Pamplona: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Navarra, 33-43.
- Martins, Ana Maria (1988): "Metafonía verbal no portugués –uma abordagem histórica", en Dieter Kremer (ed.): *Homenagem a Joseph M. Piel por ocasião do seu 85º aniversário*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 349-366.
- Monteagudo, Henrique (dir.) (2011): *O idioma galego na sociedade: a evolución sociolingüística 1992-2008*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- NOMIG = Instituto da Lingua Galega / Real Academia Galega (2003): *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*. A Coruña: Real Academia Galega.
- Regueira Fernández, Xosé Luís (1989): *A fala do norte da Terra Cha*. Tese de doutoramento (inérita). Santiago de Compostela: Universidade.
- Rodríguez Lorenzo, David (2012): "The diatopic development of aspects of twentieth century Galician. A contrastive analysis of geographic linguistic data", *Dialectologia. Revista electrònica*, Special Issue III, 143-156.
- Sankoff, Gillian (2005): "Cross-sectional and longitudinal studies", en Ulrich Ammon, Norbert Dittmar, Klaus J. Mattheier, Peter Trudgill. *Sociolinguistics / Soziolinguistik. An international handbook of the science of language and society / Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft*. Berlin / Boston: De Gruyter Mouton, 1003-1013.
- Santamarina, Antonio (1974): *El verbo gallego. Estudio basado en el habla del Valle de Suarna*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela (Anexo 4 de *Verba*).
- Silva-Corbalán, Carmen (2001): *Sociolingüística y pragmática del español*. Washington: Georgetown University Press.
- Soto Andión, Xosé (1996): "Algúns trazos fonéticos do galego da Terra de Montes (Concello de Forcarei)", *Cadernos de lingua* 14, 59-84.
- Soto Andión, Xosé (2004): "Aproximación histórica ás formas verbais *dicir, querer e facer*", en Rosario Álvarez Blanco / Francisco Fernández Rei / Antón Santamarina (eds.): *A lingua galega: historia e actualidade. Actas do I Congreso Internacional*. vol. III. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Instituto da Lingua Galega, 299-315.
- Viaplana, Joaquim (1996): *Dialectologia*. València: Universitat de València.